कृषी पर्यावरणशास्त्रसंबंधी
ज्ञानाची निर्मिती पद्धतशीर दस्तऐवज करण्याचे परिणाम

K. V. S. Prasad

कृषी पर्यावरणशास्त्र संदर्भातील व्यावहारिक ज्ञानाचे वितरण होण्यात पद्धतशीर दस्तऐवजीकरणाची मोठी भूमिका आहे. कृषी पर्यावरणशास्त्र व्यावहारिक पद्धती काय आहेत, कृतीप्रवण धोरणे काय आहेत, पुराव्यावर आधारित वादविवाद काय आहेत आणि नवीन विकासाची भागीदारी काय होऊ शकते अशा विविध मुद्यांबाबत ज्ञानाची निर्मिती शक्य आहे हे गोरखपूर एन्व्हायर्नमेंटल ॲक्शन ग्रुपच्या उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

पारंपारिक स्थानिक माध्यमातून उपलब्ध ज्ञान, शेतकऱ्यांनी केलेले संशोधन आणि कल्पक उपक्रम ज्यामधून पर्याय तसेच स्थानिक परिस्थितीनुरूप उपाय यामुळे परिस्थितीजन्य शेती ज्ञान याबाबत प्रेरणा मिळाली आहे. कृषी पर्यावरणशास्त्र हे सुधारित आणि स्थानीय नवनिर्मितीवर आधारित आहे. निरंतर अन्नव्यवस्था आणि जीवनाधार यासाठी हे ज्ञान वितरण अतिशय महत्त्वाचे आहे.

तथापि, परिस्थिती निहाय कृती, दृष्टिकोन आणि शिकणे याबाबत पद्धतशीर दस्तऐवजीकरण करून ज्ञानाची शृंखला असणारी निर्मिती आणि वितरण याचा अभाव जाणवतो. असे शेतकरी ज्यांच्याकडे ज्ञान आहे तसेच स्थानीय स्तरावर काम करणाऱ्या संस्था ज्या कृषी पर्यावरण प्रक्रिया प्रोत्साहित करत असतात मात्र त्यांच्याकडे अनुभवाचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी खूप वेळा मर्यादित क्षमता असतात म्हणून दस्तऐवजीकरणाच्या माध्यमातून ज्ञानाची सहनिर्मिती सक्रियपणे करत सार्वजनिक स्तरावर त्याचे वितरण करणे अतिशय कळीचा मुद्दा ठरतो.

या पार्श्वभूमीवर, एएमई फौंडेशन यांनी लिझा इंडिया कार्यक्रमाअंतर्गत पर्यायी कृषी पर्यावरणशास्त्र चळवळ संदर्भात दस्तऐवजीकरण आणि संवाद याद्वारे सोबतच्या भागीदार संस्थांसमवेत ज्ञानाची सहनिर्मिती आणि वितरण यासाठी पुढाकार घेतलेला आहे. लिझा इंडिया हा समविचारी संस्था आणि व्यक्तींचा समूह असून एकत्र स्वप्न आणि कृषी पर्यावरणशास्त्र पद्धती याबाबत सर्वसाधारण विचार पद्धतीवर दोन वर्षाचा दस्तऐवजीकरण आणि संवाद या कार्यक्रमात स्वतःला सहभागी करून घेतले आहे. हा कार्यक्रम लिझा इंडियाच्या गटाने आईलीझा, नेदरलंड यांच्या मार्गदर्शनाखाली २००३-२००५ मध्ये संचलित केला. संघटनेमध्ये दस्तऐवजीकरणाचे प्राधान्य आणि संवादाचे कार्य मजबूत करणाऱ्या प्रक्रिया आणि कृती प्रोत्साहित करण्यावर भर होता.

खाली एका भागीदार गटाचा अनुभव सादर केला असून ज्ञान वितरित करण्यामधील क्षमता वृद्धी, ज्ञानाच्या सहनिर्मितीमधील वाढ आणि वृद्धिंगत झालेले ज्ञान यामधले साहचर्य नमूद केले आहे.

जी.ई.ए.जी के पब्लिकेशन

कार्यक्रम

२००३-२००५ या कालावधीत दोन वर्षांचा दस्तऐवजीकरण आणि संवाद हा कार्यक्रम राबवण्यात आला. यामध्ये माहिती मिळवण्याचे मार्ग, दस्तऐवजीकरण आणि संवाद, नियोजन आणि आढावा बैठका, वस्ती कार्य आणि निर्धारित कार्य यावर कार्यशाळा घेण्यात आल्या. ज्या संस्था सहभागी झाल्या होत्या त्यांनी पुढिल बाबी मान्य केल्या होत्या त्यामध्ये दस्तऐवजीकरण प्रक्रियांना प्राधान्य द्यायचे. संस्थेमधील कोणत्या व्यक्ती सहभागी होणार त्याची निश्चिती करणे आणि शेवटी संपूर्ण कार्यक्रम हा संस्थात्मक प्रक्रियेचा भाग बनवणे. सहभागी संस्थांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांचा २०० दिवसांचा वेळ राखून ठेवला. त्यांना कार्यशाळांमध्ये सहभागी होण्याची तसेच अन्य दस्तऐवजीकरण करण्याची आणि कार्यशाळांच्या दरम्यान त्याचे वितरण करण्याची संमती देण्यात आली. लिझा इंडियाच्या गटाने आईलीझा यांच्यासोबत सहयोग करून कार्यक्रमाचे समन्वयन केले तसेच आवश्यक ती सर्वतोपरी कामे केली.

दृष्टिकोन

कार्यक्रम तीन दृष्टिकोनावर अवलंबून होता. **सहभागी शिकवण, कृतीसाठी शिकणे** आणि **शिकवण आणि साध्य यांचा कालबद्ध आढावा आणि नियोजन.**

'सहभागी शिकण्याचे वातावरण' हा एक दृष्टिकोन होता ज्यामुळे सहभागींचे स्थानीय स्तरावर असणारे शेतीतील वैविध्यपूर्ण अनुभव यांच्यातून शिकणे होऊ शकले. त्यांच्या संस्थात्मक प्राधान्यक्रमानुसार व्यक्तिगत स्वाध्याय प्रकल्प ही गटाच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेसोबत जोडली गेली. प्रत्यक्ष शिकण्याच्या प्रक्रियेत काही मान्यवर व अनुभव तज्ज्ञ व्यक्ती जे स्पष्टता देऊ शकतील तसेच काही मूल्ये वाढवू शकतील अशांना जोडले गेले. त्यामुळे या कार्यशाळांमध्ये उपलब्ध असणारे अनुभव, कौशल्ये आणि गटात उपलब्ध असणारी विशेष क्षमता यांच्या आधारावर कार्यक्रम प्रक्रियांच्या प्रत्येक टप्प्यावर त्याप्रमाणे कार्यशाळा संघटित करण्यात आल्या.

दुसरा आणखी एक, अन्य महत्त्वाचा दृष्टिकोन हा होता, की सहभागीना दिलेल्या ठराविक व्यक्तिगत स्वाध्यायातून होणारी शिकवण संस्थात्मक पातळीवर परावर्तीत करणे . शिवाय प्रत्येक संस्थेमधील ज्या व्यक्तीची पात्रता आहे तसेच कार्यशाळेमध्ये सहभागी होण्याची क्षमता आहे अशा संबंधित व्यक्तींना कार्यशाळेत उपस्थित राहण्याचा आग्रह धरणे. स्वाध्याय प्रकल्प करवून घेणे आणि इतरांना प्रशिक्षित करणे, यामुळे दस्तऐवजीकरण आणि संवाद यामध्ये संस्था अंतर्गत मुख्य क्षमता बनण्यास मदत झाली. हे सहभागींनी घेतलेले परिश्रम आणि एकमेकांसोबत खुलेपणाने संस्थात्मक अनुभव मांडल्यामुळे झाले ते सर्वां साठी खुले करता आले.

तिसरे, संस्थांच्या बांधिलकीमुळे एकूण कार्यक्रमाच्या रचनेत एकत्र नियोजन आणि आढावा प्रक्रिया समाविष्ठ केल्या होत्या ज्यामुळे आवश्यक तेवढा भर देता आला आणि ठोसपणा आणता आला. आढावा बैठकांमध्ये सहभागी व्यक्तींसोबत संस्था प्रमुखांचा सहभाग असल्याने प्रगतीबाबत वास्तविक आढावा घेण्यास मदत झाली तसेच कार्यक्रमासाठी आवश्यक ते सहकार्य व बांधिलकी निश्चित करण्यास मदत झाली.

एक महत्त्वाचे शिकणे म्हणजे दस्तऐवजीकरण ही नियोजनबद्ध संस्थात्मक प्रक्रिया आहे जी पद्धतशीर आणि नियमितपणे असायला हवी. अन्यथा खरी माहिती आठवणीच्या विविध स्तरावरच्या कप्प्यातून हरवली जाते.

– जीईएजी कर्मचारी

गोरखपूर एन्व्हायर्नमेंटल ॲक्शन ग्रुपचे उदाहरण

जीईएजी (गोरखपूर एन्व्हायर्नमेंटल ॲक्शन ग्रुप) पूर्व उत्तर प्रदेशमध्ये गोरखपूर जिल्ह्यात गरीब आणि दुर्लक्षित शेतकरी समूहांसोबत शाश्वत विकासाचे काम करणारी स्वयंसेवी संस्था आहे. संशोधनाचे केंद्र, जनवकालत आणि एकत्र प्रक्रिया राबवण्यासाठी तसेच उत्तर प्रदेशमधील आणि उत्तर भारतातील विविध प्रकारच्या सामूहिक प्रक्रियेची भागीदार संस्था म्हणून या संस्थेची ओळख आहे. जीईएजी नेटवर्कचे अध्यक्ष डॉ. शिराझ वाजिह म्हणतात, **''जीईएजी ही पूर्वीसुद्धा एएमई फाऊंडेशन सोबत संयुक्तपणे क्षेत्रीय कामात जोडलेली होती. शिवाय एएमईद्वारे जीईएजीचे पर्यावरण शेती आणि कमी संसाधनांवर आधारित शेती यावर १९९०-१९९२ मध्ये प्रशिक्षण झाले आहे.**

२००२ मध्ये बनवलेल्या संयुक्त मंचाचे सदस्य म्हणून जीईएजी **'दस्तऐवजीकरण आणि संवाद (२००३-२००५)** मध्ये आपल्या कर्मचारी प्रतिनिधीच्या माध्यमातून प्रक्रियेत सहभागी झाली होती. 'विस्तारित सेवांच्या बळकटी करणामध्ये महिलांची भूमिका' असा विषय जीईएजी यांनी निश्चित केला होता. माहिती मिळवण्याचे मार्ग, दस्तऐवजीकरण आणि संवाद या तीन विषयांवर कार्यशाळा आखण्यात आल्या.

नोव्हेंबर २००३ मध्ये माहिती मिळवण्याचे मार्ग या पहिल्या कार्यशाळेत जीईएजी यांनी पहिल्या स्वाध्याय प्रकल्पाचा भाग म्हणून 'पूर्व उत्तर प्रदेशमध्ये विस्तारित सेवांमध्ये महिलांचा सहभाग' यावर मसुदा बनवला. फेब्रुवारी २००४ च्या दस्तऐवजीकरण या दुसऱ्या कार्यशाळेच्या दरम्यान सहभागी व्यक्ती व तज्ज्ञ व्यक्ती यांच्याद्वारे सदर मसुद्याचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले. ज्यामुळे जीईएजी यांना उणिवा, विसंगती आणि अस्पष्टता याबाबत निश्चिती करता आली. सहभागी गट आणि संसाधन व्यक्ती यांच्या परिश्रमातून तसेच जोडीदारांमध्ये आढावा आदी पद्धतीतून कार्यशाळा अतिशय सखोलपणे चालवण्यात आली.

कार्यशाळेत झालेल्या शिकवणीच्या आधारावर जीईएजी यांनी परत जावून मसुद्यामध्ये त्याचे पूर्णत्व येण्याच्या दृष्टीने सुधारण केल्या. सप्टेंबर २००४ मध्ये संवाद या संदर्भात झालेल्या तिसऱ्या कार्यशाळेत सदर सुधारित मसुदा वापरण्यात आला. ज्यामध्ये वैविध्यपूर्ण माहितीचे संच कसे बनवावेत यासाठी सदर मसुदा उपयोगाचा झाला. या कार्यशाळेदरम्यान संवाद साधने आणि प्रसारमाध्यमे याची निवड आणि मूल्यमापन कसे करावे तसेच ज्याच्यापर्यंत पोचवायचे आहे त्याच्यासाठी नेमके संदेश कसे करावेत यासाठी क्षमता मिळवण्याचा हेतू होता.

कार्यशाळेतून मिळालेल्या शिकवणीच्या आधारावर जीईएजी यांनी संवादाचे माध्यम म्हणून 'शेत जमिनीमध्ये महिलांचे अधिकार' यावर गावात जनजागृती व्हावी म्हणून पोस्टर व व्हिडीओ फिल्म बनवली.

दस्तऐवजीकरण आणि संवाद याबाबतचे विविध कंगोरे म्हणून जीईएजीच्या कर्मचाऱ्यांचे ज्ञान आणि कौशल्य यामध्ये या कार्यक्रमामुळे सुधारणा झाली. कोणताही अनुभव, प्रक्रिया संपूर्ण मसुदा बनवताना दृष्टिकोन, वस्तुस्थिती व्यक्त करणारी माहिती, परिमाण (सामाजिक, तांत्रिक आणि मानवीय) याबाबत अधिक स्पष्टता होती.

जनवकालात करण्याचे साधन

या कार्यशाळेमुळे आलेली उभारी टिकवण्यासाठी जीईएजी यांनी नंतर पुढील पावले उचलली. त्यांनी बनवलेले 'विस्तारित सेवांच्या बळकटीकरणामध्ये महिलांची भूमिका' या विषयावर जनवकालतिचे साधन म्हणून चांगला उपयोग केला. त्यांनी धोरणात्मक टिपण तयार केले आणि उत्तर प्रदेश राज्य सरकारच्या प्रधान सचिव यांना सादर केले. विस्तारित सेवांमध्ये महिलांचे विभागीय तसेच राज्य स्तरावर कोणते प्रश्न आहेत या संबंधात चर्चांच्या अनुषंगाने स्थितीदर्शक टिपण झाले. विस्तारित सेवांमध्ये महिला शेतकरी म्हणून दुर्दशा लक्षात आली आणि विस्तारित सेवांमध्ये महिला शेतकरी यांच्या भूमिकांना मान्यता देण्यात आली.

डॉ. शिराझ जीईएजी असे म्हणतात, ''या मुद्यावर जो अभ्यास झाला त्याच्यामुळे शिकणे एका वेगळ्या स्तरावर आणता आले. महिला शेतकऱ्यांना मान्यता आणि अधिकार या संदर्भाने जमिनीच्या स्तरावर असणाऱ्या मुद्यांना २००६ मध्ये आरोह या नावाने उत्तर प्रदेशच्या स्तरावर मोहीम आखली गेली. उत्तर प्रदेशच्या पाच विभागांमध्ये ७० जिल्ह्यात

२०० संस्था आणि जनसंघटना यांना सामावले गेले. या मोहिमेला राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आणि त्यामुळे उत्तर प्रदेशमध्ये कायदा व नियमावली यामध्ये लक्षणीय बदल घडवता आले.''

आणखी साध्य म्हणजे महिला शेतकरी यांना केंद्रित करत पोस्टल स्टॅम्प काढण्यात आला. महिला शेतकरी संदर्भात वर्षभर चाललेल्या मोहिमेस याचा उपयोग झाला. यांच्या एकूण परिणामामुळे महिला शेतकरी या मुद्यावर नवीन पुढाकार आणि प्रकल्प निर्माण झाले. त्याचबरोबर जीईएजीमध्ये दस्तऐवजीकरण आणि संवाद याबाबत गुणात्मक व संख्यात्मक प्रमाण वाढले. साहित्याचे वाढलेले उत्पादन, सादरीकरणात त्यामध्ये असणाऱ्या मुद्यावर वाढलेली गुणवत्ता यामधून हे स्पष्ट होते. शिवाय, लोकासोबत अनुभव वितरित करण्याचे प्रमाण वाढले आहे ज्यामुळे नवीन विकासाच्या मुद्यावर सहकार्य वाढले आहे.

त्यापूर्वी, जीईएजी स्वतःचे वसुंधरा नावाचे हिंदी बातमीपत्र चालवत असे ज्यामध्ये स्थानीय प्रयत्न आणि बातम्या प्रसारित केल्या जात होत्या. मात्र नंतर जीईएजी यांनी अधिक पुढाकार घेतला ज्यामध्ये हिंदी भाषा महत्त्वाची भारतीय भाषा असल्याने अधिकाधिक लोकांसोबत जोडण्याचे प्रयत्न केले. सध्या जीईएजी लिझा इंडिया यांचे हिंदी प्रकाशन करत आहे (कृपया बॉक्स १ पहावा). १५ रंगीत वार्षिक अहवाल आणि ४०० दस्ताऐवज ज्यामध्ये अभ्यास, संशोधन पर लेख, पुस्तिका, माहिती पत्रक, प्रकल्पाशी संबंधित अहवाल, व्हिडीओ प्रकाशित करण्यात येतात.

विश्लेषण व निष्कर्ष

उत्तर भारतात तसेच हिंदी भाषिक प्रदेशात जीईएजी चे नेटवर्क विकासाच्या प्रक्रियांबाबतीत अग्रगन्य आहे. तसेच कृषी पर्यावरणशास्त्र हे प्रत्यक्षात राबवत आहे आणि त्याबाबत जनवकालात करत आहे. २००३-२००५ मध्ये घेतलेल्या क्षमता वृद्धी कार्यक्रमाने बळ दिले आहे ज्यामध्ये एकूण कामाचा हेतू, संस्थेच्या कामाला दृश्य रूप, दस्तऐवजाची गुणवत्ता आणि त्याची लोकांपर्यंत पोच वाढलेली आहे. चांगल्या गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण, संकलन व वितरण यांना प्राधान्य दिल्याचे दिसत आहे. कार्यक्षेत्रात होणाऱ्या घडामोडीमधून पकडलेल्या बाबीतून धोरणांवर परिणाम आणण्यासाठी प्रभाव साधण्यात आला आहे. नव्या विकासाचे कार्यक्रम उभे राहिले आहेत (उदाहरण म्हणून निम्न शहरी भागात शेती, वातावरण बदलाला पूरक म्हणून स्थानीय उपाय), शासकीय कार्यक्रमासमवेत तसेच अभ्यासकांसोबत चर्चा संवाद घडणे. लिझा इंडिया यांचे हिंदी प्रकाशन करत जीईएजी कृषी पर्यावरणशास्त्र आणि शेती चळवळ उभारण्याचे काम करत आहे. निरक्षर लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी स्थानीय भाषेद्वार पोहचण्याचा प्रयत्न आहे.

बॉक्स नं. १ लिसा इंडिया –हिंदी प्रकाशन

- शेतीशाळा, शेतकरी गट, संसाधन केंद्र, आत्मा कार्यक्रम व इतर शासकीय कार्यक्रमाद्वारे शेतकऱ्यापर्यंत थेट पोहोचणे.
- प्रचारक, प्रसारक, उद्‌बोधक व विस्तार कार्यकर्त्यापर्यंत थेट पोहोचणे.
- स्थानिक संदर्भात नविन तंत्र आत्मसात करण्साठी प्रभावित करणे.
- वाचकामध्ये वाढ व प्रत्यक्ष कार्यक्षेत्रात मागणी वाढवणे.
- शेतकऱ्यांच्या पुढाकारातून निर्मीत नाविण्य सर्वापंर्यत समान पातळीवर पसरवणे.
- लहान– अल्पभूधारक व महिलांना कमी खर्चाच्या शेती बद्दल प्रेरणा देने.
- अनेक स्वंयसेवी संस्थामार्फत आपापल्या क्षेत्रिय कार्यर्त्याच्या प्रशिक्षणामध्ये वापर.
- संशोधन केंद्र, शासकीय विभाग यांच्या मार्फत विविध प्रशिक्षणामध्ये वापर.
- हवामान परत्वे कृषि व उपनगरामध्ये उपक्रमासाठी उपयुक्त.

K.V.S. Prasad
Executive Director,
AME Foundation, Bangalore- 560085
www.amefound.org
Email : leisaindia@yahoo.co.in

Source: *Building knowledge on agroecology, LEISA India September 2016*

मराठी अनुवाद : मोहन सुर्वे

LEISA INDIA Language Editions

Kannada, Telugu, Tamil, Oriya, Hindi, Marathi and Punjabi